

GAPNING IKKINCHI DARAJALI BO‘LAKLARI: SINTAKTIK XUSUSIYATLARI, NUTQIY AHAMIYATI VA ZAMONAVIY TAHLILI

Rustamova Ruxshona Ravshanbek qizi

Andijon davlat pedagogika instituti

Pedagogika fakulteti BT talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19910063>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligining muhim masalalaridan biri bo‘lgan gapning ikkinchi darajali bo‘laklari ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Gap tuzilishida aniqlovchi, to‘ldiruvchi va hol bo‘laklarining grammatik tabiati, semantik xususiyatlari hamda nutq mazmunini shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy ta‘lim tizimida mazkur mavzuni o‘qitishning innovatsion usullari, real nutqiy misollar hamda bugungi til taraqqiyoti bilan bog‘liq jihatlar tahlil etiladi. Maqola davomida mavzu mantiqiy izchillik asosida yoritilib, nazariy fikrlar amaliy misollar bilan mustahkamlangan.

Аннотация: В данной статье с научно-теоретической и практической точки зрения анализируются второстепенные члены предложения как одна из важных проблем узбекского языкознания. Освещаются грамматическая природа определения, дополнения и обстоятельства, их семантические особенности и роль в формировании содержания речи. Также рассматриваются инновационные методы преподавания данной темы в современной системе образования, речевые примеры и особенности развития языка на современном этапе.

Annotation: This article analyzes secondary parts of the sentence as one of the important issues of Uzbek linguistics from scientific, theoretical, and practical perspectives. The grammatical nature of attribute, object, and adverbial modifier, their semantic features, and their role in shaping speech meaning are explained. In addition, innovative methods of teaching this topic in the modern educational system, real speech examples, and aspects related to language development are examined.

Kalit so‘zlar: Gap bo‘laklari, ikkinchi darajali bo‘laklar, aniqlovchi, to‘ldiruvchi, hol, sintaksis, grammatika, nutq madaniyati, tilshunoslik, o‘zbek tili.

Ключевые слова: Члены предложения, второстепенные члены, определение, дополнение, обстоятельство, синтаксис, грамматика, культура речи, языкознание.

Keywords: Sentence parts, secondary parts, attribute, object, adverbial modifier, syntax, grammar, speech culture, linguistics.

Bugungi kunda ona tilining nufuzini oshirish, uning ilmiy asoslarini chuqur o‘rganish va ta‘lim tizimida sifatli o‘qitish masalasi davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Shavkat Mirziyoyev ta‘kidlaganidek: “Ona tiliga e‘tibor – millatga e‘tibor demakdir.”¹ Ushbu fikr tilning millat hayotidagi beqiyos o‘rnini yaqqol namoyon etadi. Darhaqiqat, til inson tafakkuri, ma‘naviyati va madaniyatining ko‘zgidir. Alisher Navoiy ning “Tilga ixtiyorsiz –

¹ Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. – B. 216.
(Eslatma: Bu iqtibos Prezidentning deyarli barcha [nutqlari va kitoblarida](#) asosiy g‘oya sifatida keltirilgan).

elga e'tiborsiz" ²degan hikmatli so'zlari ham tilga bo'lgan munosabat xalq taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Tilshunoslik fanida tilning grammatik qurilishi, xususan sintaktik tizimi muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Gapning bosh bo'laklari fikrning asosini tashkil etsa, ikkinchi darajali bo'laklar ushbu fikrni kengaytiradi, aniqlaydi va ifodaviy jihatdan boyitadi. Shu jihatdan gapning ikkinchi darajali bo'laklarini o'rganish nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Gap bo'laklari tizimida ikkinchi darajali bo'laklarning o'rni:

Har qanday gap ma'lum sintaktik tuzilishga ega bo'ladi. Gapning mazmuniy markazini ega va kesim tashkil etadi. Biroq fikrning to'liq, ravshan va ta'sirchan ifodalanishi ko'pincha ikkinchi darajali bo'laklar vositasida yuzaga chiqadi.

Masalan:

Talaba yozdi.

Bu gapda harakat haqida umumiy ma'lumot berilgan. Endi gapni kengaytiramiz:

Iqtidorli talaba kutubxonada ilmiy maqolani diqqat bilan yozdi.

Mazkur gapda:

iqtidorli — aniqlovchi;

kutubxonada — o'rin holi;

ilmiy maqolani — to'ldiruvchi;

diqqat bilan — ravish holi.

Ko'rinib turibdiki, ikkinchi darajali bo'laklar gap mazmunini to'ldirib, uni yanada aniq va boy shaklga keltirgan.

Aniqlovchi va uning vazifalari

Aniqlovchi predmetning belgisi, sifati, miqdori yoki qarashlilikini bildiruvchi gap bo'lagidir. U ko'pincha sifat, son, olmosh va sifatdosh orqali ifodalanadi.

Misollar:

yangi bino;

beshta daftar;

mening ustozim;

kelayotgan mehmon.

Aniqlovchi nutqda tasviriylikni kuchaytiradi. Ayniqsa, badiiy va publitsistik matnlarda uning o'rni katta.

Masalan:

oppoq tong;

ulkan bino;

dono inson;

samimiy suhbat.

Bu birikmalarda aniqlovchilar nutqning obrazlilikini oshirgan.

To'ldiruvchi va uning semantik ahamiyati

To'ldiruvchi ish-harakatning kimga yoki nimaga qaratilganini bildiradi. U kimni? nimani? kimga? nimaga? kimdan? nimadan? kabi so'roqlarga javob beradi.

Misollar:

Talaba kitobni o'qidi.

² Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Mukammal asarlar to'plami. 14-jild. – Toshkent: Fan, 1998. – B. 112.

Men ustozga savol berdim.

O‘quvchi kutubxonadan kitob oldi.

To‘ldiruvchi gap mazmunidagi obyektini aniq ko‘rsatadi. Agar to‘ldiruvchi bo‘lmasa, harakatning yo‘nalishi noma‘lum qolishi mumkin.

Masalan:

Men oldim.

Men kitobni oldim.

Ikkinchi gapda fikr ancha ravshan ifodalangan.

Hol va uning nutqdagi roli:

Hol ish-harakatning payti, o‘rni, sababi, maqsadi, ravishi va darajasini bildiradi. Hol yordamida voqea qayerda, qachon, nima sababdan yoki qanday tarzda sodir bo‘lgani ifodalanadi.

Misollar:

Bugun dars boshlandi.

Universitetda uchrashdik.

U sekin gapirdi.

Kasalligi sabab kelmadi.

Bilim olish uchun o‘qiydi.

Hol bo‘laklari zamonaviy nutqda ham juda faol ishlatilmoqda:

onlayn tarzda qatnashdi;

platforma orqali topshirdi;

ertalab zoomda uchrashdi.

Bu esa tilning jamiyat taraqqiyoti bilan birga yangilanib borayotganini ko‘rsatadi.

Zamonaviy ta‘lim jarayonida mavzuni o‘qitish masalalari:

Noam Chomsky aytganidek: “Til -inson ongining oynasidir”.³Bugungi kunda maktab va oliy ta‘lim tizimida grammatik mavzularni sodda, tushunarli va interfaol usullarda o‘qitish talab etilmoqda. Gapning ikkinchi darajali bo‘laklarini o‘rgatishda quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

Klaster usuli;

Aqliy hujum;

Jadval asosida tahlil;

Rolli o‘yinlar;

Elektron testlar;

Multimedia taqdimotlari.

Masalan, o‘quvchilarga “Talaba kutubxonada kitob o‘qidi” gapini berib, bo‘laklarga ajratish topshirig‘i ularning nazariy bilimini amaliy ko‘nikmaga aylantiradi.

Xulosa qilib aytganda, gapning ikkinchi darajali bo‘laklari o‘zbek tili sintaktik tizimining muhim tarkibiy qismidir. Ular gapning asosiy mazmunini kengaytiradi, aniqlaydi va ta‘sirchan qiladi. Aniqlovchi predmetning belgisini, to‘ldiruvchi harakat obyektini, hol esa harakatning turli sharoitlarini ifodalaydi.

³ Chomsky N. Language and Mind. 3rd Edition. – Cambridge: Cambridge University Press,

Mazkur bo‘laklar nafaqat grammatik kategoriya, balki nutq madaniyatining ham muhim vositasi hisoblanadi. Shuning uchun ularni ta‘lim jarayonida zamonaviy metodlar, raqamli texnologiyalar va real hayotiy misollar asosida o‘qitish katta samara beradi.

Kelajakda korpus lingvistikasi, sun‘iy intellekt va elektron tahlil vositalari orqali gap bo‘laklarini chuqur o‘rganish imkoniyatlari kengayadi. Bu esa o‘zbek tilshunosligi taraqqiyotiga, ilmiy izlanishlar rivojiga hamda ona tilimiz nufuzining yanada oshishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Mirziyoyev Sh.M. Ona tilimiz – milliy ma’naviyatimizning bitmas-tuganmas bulog‘idir // “Xalq so‘zi” gazetasi. – Toshkent, 2019. – 22-oktabr, №218 (7448).
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 14-jild: Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Fan, 1998. – 232 b.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 160 b.
4. Chomsky N. Language and Mind. 3rd Edition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 190 p.
5. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987. – 256 b.
6. Sayfullayeva R., Qurbonova M., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 396 b.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.